

ANA HATLARIYLA XI. YÜZYILDA ENDÜLÜS'TE SOSYAL HAYAT*

Yrd.Doç.Dr. Şahabettin ERGÜVEN
Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Ortaçağın en zarif ve parlak medeniyetine sahip olan Endülüs toplumu, farklı etnik ve dini unsurlardan oluşmaktaydı. Ortaçağ Avrupa'sında hiçbir ülkenin ilim, sanat ve mimaride kendisiyle boy ölçüşemediği Endülüs medeniyeti, sosyal ve ekonomik koşullarıyla hem Avrupa hem de çeşitli İslam beldelerinde yaşayanlar için bir cazibe merkezi durumundaydı. Sahip oldukları eşsiz tabiat güzelliklerinden etkilenen ince duygulara sahip Endülüs toplumu sanat ve edebiyata düşkün bir toplumdur. Özellikle şiirin Endülüs toplumunda ayrı bir yeri vardı. Başta Kurtuba olmak üzere Endülüs'ün farklı şehirlerinde ilim meclisleri kadar eğlence meclisleri de yaygındı.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Kurtuba, toplum, saray, sanat, edebiyat, ilim.

ABSTRACT

A Sketch of Social Life in the Eleventh Century Andalusia

Andalusian society having the most elegant and glamorous civilisation in the Middle Ages was composed of various ethnic and religious elements. Andalusian civilisation to which no country in the medieval times could measure up with respect to science, art and architecture was a center of attraction with its social and economic circumstances for those living in various European and Islamic lands. Influenced by the peerless natural beauties, Andalusian society of high senses were great lovers of art and literature. Poetry had a privileged place in Andalusian society. Also, there were widespread assemblies of entertainment beside the ones of sciences in various cities of Andalusia, especially in Cordoba.

Key Words: Andalusia, Cordoba, Society, Palace, Art, Literature, Science.

GİRİŞ

Endülüs toplumu Arap, Berberî, mevâlî, Sakâlibe, müvelledûn ve İspanyol gibi farklı etnik unsurlardan oluşmaktaydı.¹ Bu unsurlar içerisinde en başat unsur Müslüman Arap unsuru idi. Bu farklı etnik unsurlar alim, edip, fakih, kadı ve

* Bu makale, Arap Dili ve Edebiyatı Açısından İbn Hazm [Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007] adlı doktora tezimizin "Dönemin Sosyal Yapısı" başlıklı kısmından makale formatında yeniden düzenlenip hazırlanmıştır. (Şahabettin Ergüven)

¹ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, nşr: Abdusselam Muhammed Harun, 5.basım, Kahire, Dâru'l-Me'ârif, 1962, s. 50-132-196-390-398-502; Georges Colin, *el-Endelüs*, trc: Abdülhamid Yunus; Hasan Osman, *Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî*, 1980, s. 92, 93.

katip gibi kalifiye insanlar yetiştirerek Endülüs'ün düşünce ve kültür hayatına katkıda bulunuyorlardı.² Endülüs toplumunu oluşturan etnik unsurlar bir taraftan evlilik yoluyla kendi aralarında kan bağı oluşturdıkları gibi³, diğer taraftan İslam'ı kabul etmekle din bağı oluşturmuşlardır.⁴ Endülüs'ün bu etnik yapısı güç ve kuvvet sahibi basiretli yöneticiler tarafından adaletle yönetildiği dönemlerde Endülüs için bir zenginlik oluştururken, ehil olmayan kişilerin iktidara gelerek yanlış siyasî kararlarla devleti zayıflatmaları, halka zulmetmeleri, belirli etnik veya dinî grubu kayırmaları sonucu Endülüs'ün parçalanıp tarih sahnesinden silinmesinde büyük rol oynamıştır. Emevî Hilâfeti'nin dağılmasından sonra bu unsurlardan her biri Endülüs'ün farklı bölgelerinde bağımsızlıklarını ilan ederek mülk ve yönetimden paylarına düşeni almışlardır. Berberiler Endülüs'ün güneyine, müvelledûn ve Sakâlibe doğusuna, Araplar ise Endülüs'ün farklı bölgelerine hâkimdiler.⁵ Endülüs'ün farklı bölgelerinde bağımsızlıklarını ilan eden bu unsurlar arasında çıkan anlaşmazlıklar sonucu savaşlar meydana gelmiştir.⁶

Basiretli halife ve yöneticilerin gayret ve teşvikleriyle sanat, edebiyat ve farklı ilimlerde büyük gelişmelere sahne olan Endülüs, sosyal ve ekonomik koşullarıyla hem Avrupa hem de çeşitli İslam beldelerinde yaşayanlar için bir câzibe merkezi oluşturmaktaydı. Çok sayıda insan ilim talep etmek, ders vermek veya daha uygun şartlarda geçimini temin etmek için Endülüs'e akın ediyordu. Endülüs'e çalışmak için gelenlerin bir kısmı ticaretle uğraşırken diğer bir kısmı tarım arazilerinde iş imkanı buluyordu. Emir, yönetici, devlet ricali ve zengin ailelerin saray ve malikânelerinde iş imkânı bulanlar olduğu gibi asker olarak orduya katılanlar da oluyordu.⁷

Endülüs toplumu üst, orta ve alt olmak üzere üç sınıftan oluşmaktaydı. Kurtuba'da üst sınıfa mensup ailelerin oturduğu üç mahalle bulunmaktaydı. Bunlar er-Râsife, ez-Zâhire ve ez-Zehrâ mahalleleri idi. Kurtuba'nın diğer mahallelerinde orta ve alt sınıfa mensup insanlar oturmaktaydı. Kurtuba'nın nüfusunun çoğunluğunu emekçi sınıfı olarak adlandırabileceğimiz orta sınıf oluşturmaktaydı. Bu sınıf, öğrenci, işçi, zanaatkâr, memur ve kâtiplerden oluşmaktaydı. Bazı tarihçiler Kurtuba'nın nüfusunun XI. yüzyılda bir milyon kişi olduğunu rivayet ederken diğer bazıları bu sayının beş yüz bin olduğunu nakletmektedir. Bu rakamlar aynı dönemdeki diğer dünya başkentleriyle kıyaslandığında Kurtuba'nın çok yoğun bir nüfusa sahip olduğunu göstermektedir. Kaynaklarda Kurtuba'da sıradan halka ait ev sayısı 113077 iken Kurtuba'nın ileri gelenleri-

² İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, s. 502.

³ Hüseyin Mü'nis, *Fecrü'l-Endelüs, Dâru'l-Menâhil*, Beyrut, 2002, s. 458, 459.

⁴ Ahmed Dayf, *Belâgatü'l-Arab fi'l-Endelüs*, Tunus, Dâru'l-Me'ârif, 2. baskı, 1998, s. 15.

⁵ Yunus Turkî Sellûm el-Beccârî, *el-Mu'âradât fi's-şîri'l-Endelüsî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2008, s. 23; Abdulhalîm Üveys, *İbn Hazm el-Endelüsî ve cühûduhü fi'l-bahsi't-târîhî ve'l-hadârî*, Kahire, Dâru'l-İ'tisâm, ts., s. 44.

⁶ Fâyiz Abdunnebî, *Edebü'r-resâil fi'l-Endelüs fi'l-karni'l-hâmisî'l-hicrî*, Amman, Dâru'l-Besîr, 1989, s. 47.

⁷ Abdulhalîm Üveys, *İbn Hazm*, s. 43.

ne ait ev sayısının 60300 olduğu rivayet edilmektedir. Ayrıca Kurtuba'da seksen bin dükkân, bin altı yüz otel ve dört yüz elli iki han olduğu rivayet edilmektedir.⁸

Tarihçilerin rivayet ettiğine göre Kurtuba'da yirmi bir mahalle bulunmaktaydı. Fitne olaylarına kadar Kurtuba'nın etrafında sur bulunmazken, fitne olaylarından sonra şehrin koruyucu bir surla kuşatıldığı, ayrıca şehrin etrafına savunma amaçlı bir de hendek kazıldığı rivayet edilmektedir. Kurtuba halkı evlerinin dış görünüşüne fazla önem vermezken iç görünüşünün süslü ve gösterişli olmasına özen gösteriyorlardı. Endülüs halkı temizliğe büyük önem vermektedir. Kurtuba halkından birisinin sadece bir dirhemi olsa onunla yıkanmak için sabun alacağı söylenmektedir. Kurtuba'da kanal ve borular sayesinde su insanların evlerine kadar ulaşmaktaydı. O döneme ait kanal ve boruların kalıntıları bu gün dahi mevcuttur. Ayrıca Kurtuba'da büyük bir kısmı mescitlerin yakınında inşa edilen dokuz yüz kadar hamam bulunmaktaydı. Gece aydınlatma sistemiyle donatılan Kurtuba caddeleri temizlik, genişlik ve güzellikte emsalsizdi. Kurtubalılar giyim ve kuşamlarına son derece özen göstermekteydi. Asil bir Kurtuba'lı evinden çıkarken pamuk, keten veya yünlü bir giysi giyer evinden öyle çıkardı. Başlarına sarık ve benzeri şeyler sarmayan Kurtubalılar saçlarını kulaklarının üzerine bırakırlardı. Kurtuba'da çok sayıda mescit bulunmaktaydı. Dinî, siyasî ve ilmî misyona sahip mescitler Kurtuba'da sosyal hayatın merkezinde yer alıyordu. Dükkân ve çarşılar mescidin etrafında çevreleniyordu. İlim halkaları ve toplantılar mescitte yapılıyor, bildiri ve fermanlar mescitte okunuyor, büyük olmayan anlaşmazlıklar mescitte çözüme bağlanıyor, büyük anlaşmazlıklar ise mahkemeye havale ediliyordu.⁹

Âmirîlerin son zamanlarında Kurtuba'da patlak veren fitne olaylarının akabinde Emevî Hilâfeti düşmüş, ülke yirminin üzerinde küçük devletçiklere bölünmüş, Endülüs tarihinde Mülûkû't-Tavâif olarak bilinen ve yaklaşık seksen yıl süren yeni bir dönem başlamıştı.¹⁰ Bu devletçiklerin yöneticileri günlerini Abbâsî halifeleri gibi zevk ve eğlenceyle geçirdikleri gibi, şehirlerini birer küçük Bağdat'a dönüştürmüşlerdi.¹¹ Alim, edip, rakkâse, şarkıcı ve çalgıcı edinmek için bir birleriyle yarışan yöneticiler, kendilerine tazim için el-Mu'tasim, el-Mu'tedid, el-Mu'temid, en-Nâsır, el-Mensûr, el-Kâdir ve el-Muktedir gibi sultan lakapları vererek bununla övünüyorlardı.¹² Kendi çıkarlarını ümmetin maslahatının üzerinde tutan bu emirler kendileri için saraylar inşa ettiriyorlar, içki içerek, dansöz seyrederek, şarkılar dinleyerek günlerini günah denizinde zevk ve eğlenceyle geçiriyorlardı. Diğer taraftan vergi ve hediyeler vererek Leon-Kastilya kralı

⁸ Abdulhalîm Üveys, a.g.e., s. 43- 45.

⁹ Abdulhalîm Üveys, a.g.e., s. 47, 48, 49.

¹⁰ Şakir Mustafa, *el-Endelüs fi't-târîh*, Menşûrâtu Vizâreti's-Sekâfe, Dimaşk, 1990, s. 75.

¹¹ Fâyiz Abdunnebî, *Edebü'r-resâil*, s. 31.

¹² el-Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, nşr: İhsan Abbas, Beyrut, Dâru Sâdir, 1968, I, 213, 214.

Alfonso'ya yakın olmak için adeta birbirleriyle yarışıyorlardı.¹³ Mülûku't-Tavâif dönemi yöneticileri bir taraftan kendi özel hayatlarının masraflarını karşılamak, diğer taraftan Alfonso'nun koyduğu ağır vergileri ödemek için halktan topladıkları ağır vergiler sonucu Endülüs'te sosyal hayat çok kötü bir durumdaydı.¹⁴ Endülüs'teki kötü sosyal koşullardan en çok etkilenen kesim, toplumun çoğunluğunu oluşturan çiftçi sınıfı idi. Zira bir taraftan açlık ve kıtlık sıkıntılarıyla uğraşırken, diğer taraftan iç ve dış savaşlar sonucu tarlaları, bostanları ve mahsulleri harap oluyordu.¹⁵

Mülûku't-Tavâif yöneticileri ve Endülüslü zenginler şarkıcı cariyelere sahip olmak için büyük meblağlar ödüyorlardı. Meselâ Ebû Muhammed Hüzeyl b. Rezîn, Ebû Abdullah b. Kettânî'nin cariyesini satın almak için üç bin dinar ödemiştir. Güzelliği, hoş sesi, güzel hattı, lugat, nahiv ve tıp ilimlerindeki bilgisiyle bu cariye'nin bir benzeri yoktu.¹⁶ el-Mu'temid b. Abbâd'ın (ö.487/1094) yetmişden fazla cariyesi vardı.¹⁷ Bunların en meşhuru Mücâhid b. Âmirî'nin Mu'temid'e hediye ettiği el-Abbâdiye isimli şair ve kâtip olan cariyedir.¹⁸ Cariyeler eğlence meclislerinde efendilerini şarkı söyleyip dans ederek eğlendirdikleri gibi¹⁹, çocukların eğitimini de üstleniyorlardı.²⁰ On iki yaşına kadar ilk eğitimini vezir olan babasının sarayında cariyelerden alan İbn Hazm (ö.456), mürebbiyelerinin kendisine hat sanatı ve Kur'ân'ı öğrettiklerini, ayrıca çok sayıda şiir ezberlettiklerini söylemektedir.²¹ Bazı cariyeler, özellikle yaşlı olanları hanımlarının hizmetlerine de bakıyorlardı.²²

Endülüs'te eğlence meclisleri emir ve vezirlerin yanı sıra farklı toplumsal tabakalardan geniş halk kitlelerinin de ilgisine mazhardı. Endülüslü şair ve kâtipler bu eğlence meclislerini ve bu meclislerdeki içki, şarkı, çeşitli oyun ve eğlenceleri manzum ve mensur olarak vafsetmişlerdi.²³ Bu sırada Endülüs'te şarkı meclisleri çok yaygındı, her emirin kendisine ait özel bir meclisi vardı. Emirlerin saraylarında hemen her gün şarkı meclisleri düzenlenirdi.²⁴ Şarkının revaçta olması sonucu musîkî ve beste ileri dercedeydi. Çok sayıda müzisyen ve besteci vardı. En meşhurları arûz konusunda *el-İmti'âd li'l-Halîl* adlı eserin sahibi İbnu'l-

¹³ Fâyiz Abdunnebî, *Edebü'r-resâil*, s. 31.

¹⁴ İbn Bessam, *ez-Zahîre fî mehâsini ehli'l-cezîre*, nşr: İhsan Abbas, Beyrut, Dâru's-Sekâfe, 1979, II, 252, 253.

¹⁵ Fâyiz Abdunnebî, *Edebü'r-resâil*, s. 31.

¹⁶ İbn Bessam, *ez-Zahîre*, III, 111, 112.

¹⁷ İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, nşr: Hüseyin Mü'nis, Kahire, Dâru'l-Me'ârif, 1985, II, 43.

¹⁸ Fâyiz Abdunnebî, *Edebü'r-resâil*, s. 36.

¹⁹ İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, II, 55.

²⁰ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, IV, 171.

²¹ İbn Hazm, *Tavku'l-hamâme fî'l-ülfeti ve'l-üllâf*, nşr: Nizâr Vecîh Fellûh, Beyrut, el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2001, s. 111, 112; Muhammed Sa'îd ed-Dağlî, *el-Hayâtü'l-ictimâiyye fî'l-Endelüs ve eseruhâ fî'l-edebî'l-Arabî ve fî'l-edebî'l-Endelüs*, Dâru Üsâme, 1984, s. 44.

²² İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, II, 55.

²³ Fâyiz Abdunnebî, *Edebü'r-resâil*, s. 43.

²⁴ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, III, 614, 615.

Haddâd el-Kaysî²⁵ ile Afrika şarkıları söylemesiyle meşhur olan Ebu's-Salt Ümeyye b. Abdulazîz el-İşbîlî'dir.²⁶ Endülüslüler eğlence meclislerinde ud, kanun, nefesli çalgı, org ve kemençe gibi müzik aletleri eşliğinde eğlenmekteydiler.²⁷

İlme ve edebiyata önem vermesiyle tanınan Endülüs toplumunda şairin ve şairin ayrıcalıklı bir yeri vardı. Endülüs'te edip, şair, nahiv ve lügat âlimlerine büyük bir saygı duyuluyordu. Diğer taraftan edip ve şairlerin, yöneticilerin nezdinde seçkin bir yeri vardı. Hatta şair konusunda yeteneği olan bir çok Endülüslü bu özellikleri sayesinde vezirlik makamına kadar yükselmiştir. el-Makkarî (ö.1041/1632) dindar bir toplum olan Endülüslülerin alim ve fakihlere karşı büyük bir saygı duyduklarını, bu yüzden tüm seçkin edip, kâtip, nahiv ve lügat alimlerine fakih lakabını kullandıklarını, zira fakih sıfatının Endülüslüler nezdinde kişinin sahip olabileceği en yüksek sıfatlardan sayıldığını nakletmektedir.²⁸

Endülüs'te güzel yüzlü yakışıklı gençleri konu alan gazelleri toplumsal bir olgu haline gelmişti. Bazı şairler bu gençleri betimlemede aşırıya kaçmışlardır. İbn Ammâr (ö.474/1084), İbnu'l-Ebbâr (ö.658/1260) ve Ebu'l-Esbağ b. Abdulazîz bu tür şiirler söyleyen meşhur şairlerdir. İbn Bessâm (ö.542/1147) bu tür şiirlerle bir birleriyle yarışan çok sayıda şairden ve şiirlerinden bahsetmektedir.²⁹ Endülüs'te yaygın bir hâle gelen içki, şarkı, müstehcenlik, eğlence ve zevkle dolu bu hayata bir tepki olarak toplumun çeşitli tabakalarında zühd yaygın oldu. Zühd hayatı yaşamalarıyla meşhur olan Ebû İshâk el-İlbîrî (ö.459/1067), el-Assâl ve Bekkâr el-Mervânî gibi bazı edipler edebî ürünleriyle toplumun zevk ve eğlence hayatını eleştirerek siyasi ve toplumsal reformların yapılmasına çağrıda bulundular.³⁰

Kadı ve fakihler Endülüs toplumunda hem halk hem de yöneticiler nezdinde önemli bir konuma sahipti. Mülûku't-Tavâif yöneticileri Hıristiyan tehlikesine karşı Murâbitlar'dan yardım isteme konusunda Endülüs'ün ileri gelen kadı ve fakihleriyle toplanarak onlarla istişare yapmışlardır.³¹

Endülüs'te kâtiplerin konumu, kadı ve fakihlerin konumundan aşağı değildi. Yöneticilerin devlet işlerinde kendilerine yardımcı olan seçkin bir kâtime olan ihtiyaçları, şiirleriyle kendilerini metheden iyi bir şaire olan ihtiyaçlarından daha fazlaydı. Bu nedenle Endülüs kâtipleri çoğu zaman devlet adamı niteliğine de sahipti.³² el-Makkarî (ö.1041/1632) Endülüs'te kâtiplerin iki sınıftan oluştuğu-

²⁵ İbn Bessam, *ez-Zahîre*, I, 691, 692.

²⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbâü ebnâi'z-zemân*, nşr: İhsan Abbas, Beyrut, Dâru Sâdır, ts., I, 243; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 106, 107.

²⁷ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, III, 213.

²⁸ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 221, 222.

²⁹ İbn Bessam, *ez-Zahîre*, II, 206-210.

³⁰ Fâyiz Abdunnebi, *Edebü'r-resâil*, s. 46.

³¹ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, IV, 359, 360.

³² Muhammed Rıdvân ed-Dâyê, *Târîhu'n-nakdi'l-edebî fi'l-Endelüs*, 2.basım, Beyrut, Müessesetü'r-

rını söylemektedir. Birinci sınıf derece bakımından daha üstün olan "resâil" kâtipleri, ikinci sınıf ise resmî yazışmalar gibi devlet işlerinde istihdam edilen kâtiplerdir.³³ Aynı zamanda seçkin birer şair olan İbn Zeydün (ö.463/1071), İbn Ammâr (ö.474/1084) ve İbn Abdûn (ö.529/1134) gibi çok sayıda kâtip vezirlik makamına kadar yükselebilmişlerdir. Bu kâtiplerin vezirlik makamına yükselmesinde şairlik vasıfları belirleyici olmaktadır. Zira tek başına kâtiplik bu makama gelmek için yeterli sayılmıyordu.³⁴ Endülüs kâtiplerinin büyük çoğunluğu İbn Hazm örneğinde olduğu gibi hem nesir hem de şiir kabiliyetine sahip kişilerdi.

Endülüs toplumunda ayrıcalıklı bir yeri olan kadınlar geniş özgürlüklere sahipti. Toplumsal hayata aktif bir şekilde katılıyorlar, erkeklerle karışık onlarla aynı meclisleri paylaşıyorlardı. Endülüs toplumunda eğitimden kâfi miktarda faydalanan çok sayıda kadın ilim, edebiyat ve sanatlarda kendilerini ispatlamışlardı.³⁵ Endülüs'te ilim, edebiyat ve çeşitli sanatlarda çok sayıda kadın ön plandaydı. es-Semmâr lakabında bir gence aşık olan ve onun için Muvaşşahalar söyleyen el-Mu'tasım b. Sumâdih'in kızı şâire Ümmü'l- Kirâm³⁶, kadınlara edebiyat dersleri veren, dindarlığı ve iffetiyle tanınan Meryem binti Ebî Ya'kûb,³⁷ bazı şiirleriyle meşhur şairleri geride bıraktığı söylenen Mühce binti'Teyyânî,³⁸ çok sayıda şiir ve emsâl ezberlemesinin yanı sıra güzelliğiyle de meşhur olan Nezhûn el-Gırnatiyye,³⁹ şiirlerinde kabilesi ve ülkesiyle öğünen Ümmü'l-'Alâ el-Hicâriyye,⁴⁰ el-Mu'temid b. Abbâd'ın nezdinde seçkin bir yeri olan edibe, şâire, kâtime ve lugat bilgini İ'timâd er-Rümeykiyye⁴¹ Endülüs'ün tanınmış kadın şair ve ediplerindedir. Endülüs'ün en meşhur kadın şairlerinden birisi de Kurtuba'daki meclisinde şair ve ediplerin eksik olmadığı rivayet edilen Vellâde bintü'l-Müstekfî'dir.⁴²

Endülüs toplumunda gayrimüslim unsurlar büyük bir hoşgörü atmosferinde müslümanlarla birlikte yaşıyorlardı. Endülüs'te yaşayan hıristiyan ve yahudilerin, iktidarın zayıfladığı, siyasî karışıklıkların yaşandığı dönemlerde fitne ve kargaşa olaylarında etkin rolleri olmuştur. Örneğin Kurtuba'da patlak veren fitne olaylarında Kurtuba'yı harap eden Berberîler'in yahudilerden büyük destek

→ →

Risâle, 1981, s. 32, 33; Fâyiz Abdunnebî, *Edebü'r-resâil*, s. 42.

³³ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 217.

³⁴ Fâyiz Abdunnebî, *Edebü'r-resâil*, s. 42.

³⁵ Abdulhalîm Üveys, *İbn Hazm*, s. 45, 46.

³⁶ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, IV, 170.

³⁷ el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebes fi zikri vülâti'l-Endelüs*, nşr: Muhammed b. Tâvit et-Tancî, Kahire, Mektebetu Neşri's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1953, s. 412; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, IV, 291.

³⁸ İbn Sa'îd el-Mağribî, *el-Muğrib fi huleli'l-Mağrib*, nşr: Şevki Dayf, 3. basım, Kahire, Dâru'l-Me'ârif, I, 143.

³⁹ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, IV, 295.

⁴⁰ el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, IV, 169.

⁴¹ İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ'*, II, 62; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, IV, 211.

⁴² İbn Bessam, *ez-Zahîre*, I, 429; el-Makkarî, *Nefhu't-tîb*, IV, 205.

gördüğü rivayet edilmektedir.⁴³ Hıristiyan ve yahudiler Endülüs'te üst düzey devlet kademelerine kadar yükselebilmekteydiler. Bazı Mülûku't-Tavâif dönemi yöneticileri Hıristiyan ve yahudileri üst düzey devlet kademelerine getiriyor, Müslümanların işlerini onlara tevdi ediyordu. Bu sayede Hıristiyan ve Yahudiler devlet işlerinde söz sahibi oluyorlardı. Mesela Gırnata şehri yahudilerin nüfus yoğunluğuna sahip olmasının yanı sıra çok sayıda yahudinin yönetim kademelerinde bulunması nedeniyle yahudilerin Gırnata'sı olarak anılmaktaydı.⁴⁴ Hatta bazı gayrimüslimlerin vezirlik makamına kadar yükseldikleri rivayet edilmektedir. Mesela yahudi olan İbn Nağrile Gırnata'da Bâdîs b. Habbûs'un veziri olmuş, birçok yahudiyi yönetim kademelerine getirmiş, müslümanların işlerini onlara tevdi etmiştir.⁴⁵ Bu durum doğal olarak müslümanları rahatsız ediyordu. Yönetimde söz sahibi olan yahudiler boş durmuyor, Mülûku't-Tavâif dönemi yöneticilerini birbirlerine karşı kıskırtmaları sonucu iç karışıklıklara sebebiyet veriyor, halk arasına fitne ve fesat tohumları ekliyor, hıristiyan krallarla gizli işbirlikleri yapıyor, Mülûku't-Tavâif dönemi yöneticilerine hıristiyan krallarla ittifak kurmaları ve onlara vergi vermeleri için baskı yapıyorlardı.⁴⁶

Endülüs'te sosyal hayat siyasî ve ekonomik şartlardan büyük ölçüde etkilenmiştir. Siyasî istikrar ve güven ortamının sağlandığı Âmirîler dönemi boyunca farklı sosyal sınıflara mensup Endülüs halkının ekonomik durumu oldukça iyi bir düzeydeydi.⁴⁷ Âmirîler zamanında ilmi metot ve yöntemlerin izlenmesi sonucu ileri bir düzeyde olan tarımcılık Endülüs ekonomisinin bel kemiğini oluşturmaktaydı. Bunda da tarım alanlarının genişliği, toprakların verimliliği, su ve nehirlerin çokluğu etkili olmuştur. Ayrıca Endülüs'ün verimli arazilerinin yem yeşil bağ ve bahçelere dönüştürülmesinde Endülüslülerin bağ, bahçe ve çiçek yetiştiriciliğine olan ilgi ve sevgilerinin büyük etkisi olmuştur. Endülüs'te tarımdan büyük payı Kurtuba almaktaydı. Zira Kurtuba iki vadi arasında onlarca kilometre uzunluğundaki verimli bir ovada inşa edilmişti. Endülüs'te tarım arazilerinin kiraya verilmesi sistemi yaygındı. Tarım arazisinin ekim ve bakım işlerini üstlenen kiracı arazi sahibiyle ürünü yarı yarıya paylaşıyordu. Tarımcılığın yanı sıra Endülüs'te ticaret ve zanaat da oldukça revaçtaydı. Endülüslüler demir, bakır, cam ve dokumacılık gibi önemli zanaatlarla iştiğal ediyorlardı. Endülüs'te ticaret özel olarak tahsis edilmiş mekânlarda yapılmaktaydı. Her malın "sûk" adı verilen özel bir çarşısı vardı. Bu çarşılar eski Kahire ve Şam'da olduğu gibi iç içe geçmiş caddelerden oluşmaktaydı. Çarşılar; dokumacılar çarşısı, hasırcılar çarşısı ve alçıcılar çarşısı gibi meslek ve ticaret türüne göre tasnif edilmişti. Sanat erbabı ve tacirler mallarını bu çarşılarda satışa sunmaktaydı. Endülüs'te ticare-

⁴³ Abdulhalîm Üveys, *İbn Hazm*, s. 44.

⁴⁴ Fâyiz Abdunnebi, *Edebü'r-resâil*, s. 19.

⁴⁵ İbn 'îzârî el-Merrâkuşî, *el-Beyânu'l-muğrib fî ahbârî'l-Endelüs ve'l-mağrib*, nşr: Georges Colin; E. Levi-Provençal, 3. basım, Beyrut, Dâru's-sekâfe, 1983, III, 264, 265; İbn Bessam, *ez-Zahire*, I, 766-769.

⁴⁶ Muhammed Abdullah Annân, *Düvelü't-tevâif*, 2.basım, Kahire, Mektebetü'l-Hancı, 1969, s. 413.

⁴⁷ Abdulhalîm Üveys, *İbn Hazm*, s. 27, 28.

tin gelişip revaç bulmasına sermaye sahipleri arasında güven ve istikrar ortamında yapılan rekabetin büyük katkısı olmuştur.⁴⁸

SONUÇ

Endülüs toplumu Arap, Berberî, mevâlî, Sakâlîbe, müvelledûn ve İspanyol gibi farklı etnik unsurlardan oluşmaktaydı. Endülüs'ün bu etnik yapısı güç ve kuvvet sahibi basiretli yöneticiler tarafından adaletle yönetildiği dönemlerde Endülüs için bir zenginlik oluştururken, ehil olmayan kişilerin iktidara gelerek yanlış siyasî kararlarla devleti zayıflatmaları sonucu Endülüs'ün parçalanıp tarih sahnesinden silinmesinde büyük rol oynamıştır.

Endülüs'te sosyal hayat siyasî ve ekonomik şartlardan büyük ölçüde etkilenmiştir. Siyasî istikrar ve güven ortamının sağlandığı dönemlerde farklı sosyal sınıflara mensup Endülüs halkının sosyal ve ekonomik durumu oldukça iyi bir düzeydeydi. Diğer taraftan iktidarın zayıfladığı, siyasî karışıklıkların yaşandığı dönemlerde Endülüs'te sosyal hayat her geçen gün daha kötüye gitmekteydi. Endülüs'teki kötü sosyal ve ekonomik koşullardan en çok etkilenen kesim, toplumun çoğunluğunu oluşturan çiftçi sınıfı idi. Zira bir taraftan açlık ve kıtlık sıkıntılarıyla uğraşırken, diğer taraftan iç ve dış savaşlar sonucu tarlaları, bostanları ve mahsulleri harap oluyordu.

İlme ve edebiyata önem vermesiyle tanınan Endülüs toplumunda şairin ve şairin ayrıcalıklı bir yeri vardı. Endülüs'te edip, şair, nahiv ve lügat âlimlerine büyük bir saygı duyuluyordu. Endülüs toplumunda ayrıcalıklı bir yeri olan kadınlar geniş özgürlüklere sahipti. Toplumsal hayata aktif bir şekilde katılıyorlar, erkeklerle karışıp onlarla aynı meclisleri paylaşıyorlardı. Endülüs toplumunda eğitimden kâfi miktarda faydalanan çok sayıda kadın ilim, edebiyat ve sanatlarda kendilerini ispatlamışlardı.

Endülüs toplumunda gayrimüslim unsurlar büyük bir hoşgörü atmosferinde müslümanlarla birlikte yaşıyorlardı. İlim ve sanatlarda yüksek bir düzeye ulaşmış olan Endülüs, sosyal ve ekonomik koşullarıyla hem Avrupa hem de çeşitli İslam beldelerinde yaşayanlar için bir câzibe merkezi oluşturmaktaydı. Çok sayıda insan ilim talep etmek, ders vermek veya daha uygun şartlarda geçimini temin etmek için Endülüs'e göç ediyordu.

Kaynaklar:

- » Annân, Muhammed Abdullah, *Düvelü't-tevâif*, 2.basım, Kahire, Mektebetü'l-hancî, 1969.
- » el-Beccârî, Yûnus Turki Sellûm, *el-Mu'âradât fi's-Şi'ri'l-Endelüsî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2008.
- » Colin, Georges, el-Endelüs, trc: Abdülhamid Yunus; Hasan Osman, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1980.
- » ed-Dağlî, Muhammed Sa'îd, *el-Hayâtü'l-ictimâiyye fi'l-Endelüs ve eseruhâ fi'l-edebi'l-Arabî ve fi'l-edebi'l-Endelüsî*, Dâru Üsâme, 1984.
- » ed-Dâye, Muhammed Ridvân, *Târîhu'n-nakdi'l-edebî fi'l-Endelüs*, 2.basım, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1981.

⁴⁸ Abdulhalim Üveys, *İbn Hazm*, s. 28-30.

- » Dayf, Ahmed, *Belâgatü'l-Arab fi'l-Endelüs*, Tunus, Dâru'l-Me'ârif, 2. baskı, 1998.
- » el-Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah el-Ezdî, *Cezvetü'l-muktebes fi zikri vülâti'l-Endelüs*, nşr: Muhammed b. Tâvit et-Tancî, Kahire, Mektebetu Neşri's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1953.
- » İbn 'İzârî el-Merrâkuşî, Ebû Abdullah Muhammed, *el-Beyânu'l-muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-mağrib*, nşr: Georges Colin; E. Levi-Provençal, 3. basım, Beyrut, Dâru's-sekâfe, 1983.
- » İbn Bessam eş-Şenterînî, Ebû'l-Hasan Ali, *ez-Zahîre fi mehâsini ehli'l-cezîre*, nşr: İhsan Abbas, Beyrut, Dâru's-Sekâfe, 1979.
- » İbn Hallikân, Ebû'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbâü ebnâi'z-zamân*, nşr: İhsan Abbas, Beyrut, Dâru sâdır, ts.
- » İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, nşr: Abdusselam Muhammed Harun, 5.basım, Kahire, Dâru'l-Me'ârif, 1962.
- » ———, *Tavku'l-hamâme fi'l-ülfeti ve'l-üllâf*, nşr: Nizâr Vecih Fellûh, Beyrut, el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2001.
- » İbn Sa'îd el-Mağribî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Mûsâ, *el-Muğrib fi huleli'l-Mağrib*, nşr: Şevki Dayf, 3. basım, Kahire, Dâru'l-Me'ârif, ts.
- » İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr, *el-Hulletü's-siyerâ'*, nşr: Hüseyin Mü'nis, Kahire, Dâru'l-Me'ârif, 1985.
- » el-Kaysî, Fâyiz Abdunnebî, *Edebü'r-resâil fi'l-Endelüs fi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî*, Amman, Dâru'l-Beşîr, 1989.
- » el-Makkarî, Ebû'l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsü'r-ratîb*, nşr: İhsan Abbas, Beyrut, Dâru Sâdır, 1968.
- » Mustafa, Şâkir, *el-Endelüs fi't-tarih*, Menşûrâtu Vizâreti's-Sekâfe, Dımaşk, 1990.
- » Mü'nis, Hüseyin, *Fecrü'l-Endelüs*, Daru'l-Menâhil, Beyrut, 2002.
- » Üveys, Abdulhalîm, *İbn Hazm el-Endelüsî ve cühûduhü fi'l-bahsi't-târîhi ve'l-hadârî*, Kahire, Dâru'l-'tisâm, ts.